

MÚLT ÉS JELEN SZÖVEGEI KÖZÖTT

Bence Erika: *Utazások Posztmonarchiában. Kulturális kontextusok*

■ Sokszor zajlik vita a humaniorák és a természettudományok képviselői között arról, hogy a tudományos eredményeket milyen formában érdemes publikálni. Bence Erika, az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének modern magyar irodalomtudományi stúdiókat oktató professzora sorrendben tizenharmadik önálló könyvével ismét meggyőz arról, hogy igenis érdemes a különböző orgánumban korábban napvilágot látott tanulmányokat, elemzéseket és kritikákat egy kötetbe gyűjteni, mert egymás után olvasva a szerző írásait azok egymást erősítik, kirajzolják a gondolkodás folyamatát, az irodalomszemlélet alakulását, az értelmezések párbeszédbe kezdenek egymással, külön-külön és együttesen is tanítanak.

Az *Utazások Posztmonarchiában* huszonhét szöveget tartalmaz, és az előszón kívül hat, tematikai és műfaji szempontok alapján kialakított fejezetből áll. A kezdő, *Románc és történelmi regény* című rész első tanulmánya a *Toldi szerelme* műfaji besorolásának problémáit elemzi, a második pedig két, hasonló tematikát feldolgozó mű, Kemény Zsigmond *Rajongók* és Spiró György *Messiasok* című regényét veti össze a múltbeli vallásalapítók és szektások huszonegyedik századi bemutatásának intertextuális vonatkozásaira helyezve a hangsúlyt. Arany János műve kapcsán találóan állapítja meg a szerző, hogy a Toldi-trilógia a scotti modelltől történő elmozdulás különböző állomásainak felel meg. „Toldi Miklós személyisége [...] már a trilógia első részében eltér az eposzi/románcos világgép konvencióitól, hiszen 'problematikus' hős: lelkivilága bonyolult és ellentmondásos, jelleme bűnbeesésre predesztináló szélsőséges vonásokat rejt. A *Toldi estéjében* új típusú, feleslegessé vált ember. A

Toldi szerelme e koncepció, azaz a trilógia keretein belül pontosan azt az utat jeleníti meg előttünk, amelynek során a hőroszi kvalitásokat (is) magában rejtő és a világrend visszaállítására kísérletet tevő hős eljut a »feleslegesség« konzekvenciájáig.” (19.) A *Vallásalapítók és szektások – a jelenség tematizációja a magyar történelmi regényekben* című tanulmány olvasása – a szakmai konklúziókon túl – arra a gondolatra is vezethet, hogy nagyon aktuális kérdések megválaszolására is alkalmasak a történelmi regények, a belőlük kiolvasható tanulság nekünk is szól, hiszen a fanatizmus jelenléte éppúgy megfigyelhető a mi korunkban, mint a vizsgált alkotások által megidézett korszakokban.

A *Kulturális kontextusok* című fejezetben olyan tanulmányokat olvashatunk, melyek az elemzett magyar, vajdasági szerb és magyar művek interkulturális vonatkozásait helyezik előtérbe. A kontextuális-funkcionális narratológia meglátásai érdekes irodalmi anyagon válnak termékeny értelmezési technika kiindulópontjaivá. Az ismeretlenségből felbukkanó nagybecskereki Guttmann Dániel által a huszadik század elején szerkesztett *Fáklya-Világ* című lap és az 1933-ban Szabadkán megjelent *Fej nélküli ember*; Farkas Geiza regénye egyaránt a délvidéki magyar alkotóerő megnyilvánulásai, ám Bence Erika a partikuláris jelenségek mögött megbújó általánosabb vonatkozásokra figyel, amikor például Nietzsche bölcséleti hatását mutatja ki a folyóiratban, vagy a nyugati kánon értékeinek jelenlétét konstatálja a vizsgált regényben, a fej nélküli lovas motívumának világirodalmi párhuzamait vonultatva fel. Az aktuális társadalomtörténeti vonatkozásokon túl az európai szellemi áramlatok begyűrűzésének jelensége is figyelmet érdemel, a tanulmányozott alkotások nem

csupán kultúrtörténeti kuriózumok. „A jelenség vizsgálata arról győzött meg bennünket, hogy Guttman Dániel folyóirat-alapítási kísérlete nem annyira önmagáért, mint inkább a térségi irodalmi és folyóirat-kultúra alakulástörténete miatt fontos jelenség; azt dokumentálja, hogy a ma vajdaságának nevezett irodalmi reprezentáció kezdetei nem esnek egybe korábban kanonizált korszakhatárokkal (pl. 1918). Sokkal korábban és sokkal tágabb összefüggésben szólnak meg első hangjai, illetve történnek regionális értelemben vett első reakciói európai értelmű kulturális mozgásokra.” (43.)

A *Magyar bestsellerek, irodalmi (világ)síker a két háború között* című fejezet az első világháború és az azt követő hadifogság traumatikus élményét feldolgozó alkotásokat elemezi. Az önéletrajzi ihletésű művek közül Markovits Rodion *Az aranyvonat* (1929), Munk Artúr *A nagy káder* (1930), *A hinterland* (1933), valamint Darvas Gábor *„Mindent meg gondoltam és mindent megfontoltam”* című, szintén 1930-as megjelenésű naplóregénye közös vonásaként az ironikus távolságtartást emeli ki a szerző, és több olyan közös motívumot, mint például az Osztrák-Magyar Monarchia tisztikarának minden alkotásban bemutatott inkompetenciája. Érdekes perspektívát nyújt az elemzéshez a kánon peremére szorult műfajokba sorolt művekkel történő összevetés. Andrassy Iona grófnő naplója kapcsán állapítja meg a szerző, hogy bár az a főnemeség nézőpontját közvetíti, szemben a plebejusi tapasztalatokat sorjázó regényekkel, „személyes élmények által támasztja alá – még ha közvetett, vagy akaratlan módon is – azokat a vádakat, amelyeket a Markovits-, Munk-, vagy Darvas-regények jelenítenek meg”. (56.) A grófnő, akinek naplójáról külön kritikát is közöl a kötetben Bence Erika, férje hősi halálának kapcsán „sokkalta inkább a korabeli arisztokrácia valóságtól való elrugaszkodottságát, a háborúról alkotott infantilis képét mutatja meg számunkra, mintsem – az eredeti szándék szerint – hősi kiállását”. (56.) A másik periférikus műfaj, a kalandregény is érdekes tükröt tart a háborús emlékirat- és dokumentumirodalomnak. 1931-ben Újvidéken jelent meg a Szabó István – Andrée Dezső szerzőpáros alkotása, az *Egy legionista*

naplója. Hat esztendő a francia idegenlégióban. A második világháború után a szerb partizánok által kivégzett jogász-újságíró Andrée Dezső 1926-ban találkozott az újvidéki származású, volt légiós katonával, akinek a jegyzetei alapján jött létre a sajátos „légiós kalandregény”. Bence Erika így foglalja össze a mű cselekményét: „Miként a *Szibériai garnizon* és *A nagy káder* főhőse, az *Egy legionista naplójának* főszereplője is megtapasztalja a hadifogolyélet kiszolgáltatottságát, szenvedéseit, belekeveredik a bolsevik forradalomba, tanúja lesz mindkét fél, a fehérek és a vörösök kegyetlenkedéseinek, s csak hosszú hányattatások után sikerül feljutnia egy Lengyelországba tartó vonatra, de amazoknál mégis nagyobb szerencséje van: nem kell vöröskatonának állnia.” (55.) Egy olyan alkotás jött létre – állapítja meg a tanulmányíró –, amely nemcsak a háborús dokumentumirodalomhoz kapcsolódik, hanem a Charles Lorre (Nagy Károly) és P. Howard (Rejtő Jenő) által sikerre vitt légiós kalandregények világához is. A kritikus éppen azzal magyarázza a *Szibériai garnizon* korabeli nagy sikerét, hogy az „a hagyományos irodalmi kánontól és regénységmáktól eltérő, a humor ironikus változatával ható, a leleplező groteszk beszédmód mellett/révén szóragoztató műalkotás, amely »megelőlegezi« a majd csak a harmincas évek közepétől induló és nagy ívű alakulássá váló szóragoztató magyar regény hangját és hatását.” (55.) A tanulmányíró arra hívja fel a figyelmet, hogy a traumákat az intellektus segítségével oldó *Fekete kolostor*, Kuncz Aladár európai léptékű regénye mellett a szóragoztató irodalom, a ponyva is kivette részét a háború pszichikai következményeinek az oldásában, ezért szerepének átértékelése elengedhetetlen. „A harmincas években megjelent és sikeressé lett magyar háborús és légiósregények legnagyobb hozománya, hogy átalakították nemcsak a kanonizált irodalmi beszédmódokat, de az ismert és addig érvényes írói habitusokat is. Az arisztokratikus és elit magatartás mellett megjelent a kalandor és a kisemberi perspektívákat érvényesítő, közösségi traumákat felszabadító (Lejeune 2003), »kollektív« írói attitűd.” (59.)

Ahogy egy életmű újraolvassa önmagát címmel Markovits Rodion önéletrajzi

ihletésű novelláskötetének, a *Reb Áncsli és más avasi zsidókról szóló széphistóriák* szövegeinek műfaját és utóéletét mutatja be a szerző kitérve a Markovits-életművet övező legendáknak a befogadástörténetben betöltött szerepére.

Az *Interkulturális párbeszéd* című fejezet első tanulmánya, az *Utazások Posztmonarchiában, Ex-Jugoszláviában* a vajdasági magyar irodalom 21. századi témái közül az utazást, a valós és metaforikus átszállásokat, szövegközi átjárásokat és csatlakozásokat, azaz a kultúrák egymásra hatását emeli ki a szerző. „Amíg saját korában Esti Kornél a sík vidék mozdulatlan unalmától távolodó (de a szülőföldre szükségszerűen visszatérő) utazó szerepét töltötte be, addig a kilencvenes években a vajdasági magyar irodalom menekülő, határátlépő, szülőföldre visszavágyó alteregójává vált.” (87.) Dudás Károly, Juhász Erzsébet, Nagy Abonyi Árpád és Esterházy Péter művei úgy idézik meg a Kosztolányi-hős alakját, hogy a szövegek átjárásainak és csatlakozásainak különböző variációit hozzák létre, minduntalan átértelmezve az emblemikus figurát. Így például, amikor Danilo Kiš lefordítja Esti Kornél vezetéknevét, nem csupán nyelviileg honosít. „Míndez a vajdasági magyar irodalom szempontjából több mint a másik nyelvre való átültetés eljárása: legfontosabb metaforája egyikének és jelentésvonzatainak a szerb irodalomba való »átsajátítása« történik meg egyúttal.” (87.) Nem csupán a szerb író magyar művekbe történő irodalmi „átszállásait” vizsgálja Bence Erika ebben a fejezetben, hanem olyan motívumok különböző változatait is, mint a vonal, vasút, vonat, utazás Fenyves Ottó, Juhász Erzsébet és Kontra Ferenc műveiben. Az utóbbi szerző *Angyalok regénye* című alkotásáról ezt olvashatjuk: „három, a Monarchia, majd Ex-Jugoszlávia térségében ugyanazt az utat bejáró (történelmi/valóságos) személy élettörténete, utazásai és halála révén rajzolja meg előttünk a térségi létforma egyik legfontosabb metaforáját: a halál felé tartó utazás terét átszelő nyomvonalakat. Rudolf trónörökös, Csáth Géza és Csapó Sándor ugyanazt az utat járja be valóságos és szellemi téren egyaránt. Mindhárman öngyilkosok lesznek, miután megölték kedvesüket [...]. Ezeket az irodalmi szövegeket utazza be a jelen-

kori elbeszélő (egy kései Esti Kornél) Posztmonarchiában/Ex-Jugoszláviában.” (97.) Kontra Ferenc *Idegen*-trilógiájának vajdasági irodalmi kontextusát külön tanulmányban veszi számba Bence Erika.

Végel László *Neoplanta. Avagy az ég-eret földje* című regényében az interkulturális párbeszéd lehetőségeit és kudarcát mutatja be a szerző. A főszereplő, Újvidék városa, amelynek közelebbi és távolabbi múltja, ahogyan az az író-elbeszélő és Lazo Pavletić, szerb fiákeres beszélgetéséből kiderül, tele van a lakói nemzeti-ségi torzsalkodásai által okozott traumákkal. „Paradoxona sorstörténetüknek, hogy noha a városalapítás a békés egymás mellett élés gondolatában fogant, a történelem évszázadai alatt folyamatosan irtották/irtják, gyilkolták/gyilkolják egymást; a világegések/háborúk és hatalomváltások idején különböző oldalon (egymással szemben) állnak, katasztrófájuk és kudarcélményük mégis ugyanaz vagy hasonló jellegű.” (99.) Ennek a valóságnak a bemutatására – az anekdotikus hagyomány közös felhasználása ellenére – különböző kulturális kódot használ a két narrátor. „Amíg Lazo Pavletić egész életében hordozza magában, különböző történetekkel járja körül, fedi el és hosszabbítja meg az igazság kimondásához vezető utat, s meghal, amikor ennek az útnak a végére ér, az író (feltehetően nemzedéki és kulturális kódoltságuk eltérő mivoltából kifolyólag) iróniával, az önleplező konzekvenciák levonása révén oldja fel a benne lévő történelmi és kulturális örökség adta feszültséget, amely abból ered, hogy az adott térségben és annak történelmében az ember egyszerre lehet hős és áruló, jó és rossz, miképpen a történelmi elbeszélés is egyszerre igaz és hamis.” (101.)

Gulyás József vajdasági költő (1937–2014) utolsó művének, a posztumusz megjelent ludasi (olvasó)napló-jegyzeteknek a műfaji besorolása a témája *A Ludas könyve mint komplex létmetafora* című tanulmánynak. A Nietzsche-értelmezéstől a néprajzi esszén át ívelő szövegekörpusz Gulyás olyan további olvasmányainak kritikus újragondolására utal, mint Ady, Nagy Lajos, Nemes Nagy Ágnes, József Attila, Ortega y Gasset, Déry Tibor, Pilinszky és Márai művei. Az én-elbeszélésen túl „a *Ludas könyve* egésze messze-mesőn bonyolultabb szövevény; beszé-

lője az időbeli rálátás távlata révén képes egységbe foglalni szerteágazó narratív struktúrákat; az emlékezet dokumentatív eljárásait érvényesítő műfajformák és beszédmódok révén (feljegyzés, kommentár, anekdota, rövidtörténet, esszé, napló, önéletrajzi elbeszélés, népköltészeti gyűjtés, karcolat, költészeti formák/lírai műfajok, novellák, breviárium etc.) egy öntörvényű, szuverén világot alkotni.” (125.) Ezért nevezheti Bence Erika a címében is kiemelve komplex létmetaforának a *Ludas könyvét*.

Az *Utópiák kora* című fejezetben olyan verses, illetve prózaregényekről olvashatunk, melyekben a disztópák különböző változatai jelennek meg. A verses forma, az eposz műfajára való posztmodern rájátszásként Térey János *Átkelés Budapesten* és Szálinger Balázs *Fehérlófia* című műveiben válik az elemzés tárgyává. Előbbinek verses novelláiban az intertextuális jelleget mutatja be az elemző, miközben a történetek közös nevezőjeként a mindenütt megjelenő „magány és társtalanság” motívumát mutatja be. Bence Erika összegző megállapítása, hogy Szálinger meseátírata olyan modern színházművészeti alkotás, melynek „legnagyszerűbb nyelvi leleménye az, ahogy a múlt tropikus alakzataiból (pl. ősi világképelemek, totemisztikus rekvizitumok, hősmondák nyelve) és a modern ember ironikus világértésének regisztereiből alkot egy minőségként értelmezhető” egészet. (134.)

Az európai intellektuális és morális értékválság jelenségeit Michel Houellebecq *Behódolás* című regényét vizsgálva a disztópia nagyon is aktuális tanulságaira figyelmeztet, arra, hogy: „mi történhet pl. azzal a hedonisztikus törekvésekre alapozó, személyi kultuszt építő államhatalommal, amely működéséből igyekszik eliminálni saját szakmai potenciálját, illetve értelmiségi elitjének kritikus hangját.” (140.) A Szvoren Edina, Térey János és Hász Róbert egy-egy könyvről szóló kritika olvasható a fejezet folytatásában. A következő rész pedig, a *Háborúk százada* című, Andrassy Ilona grófnő és Rad-

nóti Miklósné naplóját, Thuróczy Gerely Rejtő-emlékkötetét, Patak Márta, Danyi Zoltán és Sirbik Attila egy-egy regényét értékelő kritikákat tartalmazza.

Az utolsó fejezetben szintén kortárs, közelmúltunk és jelenünk kínzó társadalmi-erkölcsi kérdéseit feszegető regényekről készült bírálatok kaptak helyet. A vizsgált valós és fiktív levelekből és naplórészletekből építkező művek a huszadik század katasztrófáit jelenítik meg. (Spiró György *Diabolina* című regénye Gorkij életét állítja középpontba egy képzeletbeli naplóba ágyazva, Schein Gábor *Svéd* című műve egy '56-os menekült identitásválságát mutatja be, Ferber Katalin *Az elárult Japánban* saját feljegyzéseit adja közre.) Ezeken túl a vajdasági prózairodalom friss termése, Sándor Zoltán és Kontra Ferenc novellái, Végel László regénye lel értő elemzésre az itt közreadott kritikákban.

A jól dokumentált, elméletileg megalapozott tanulmányok és bírálatok akkor is érdekesek, és új perspektívát nyújtanak a megértésben, ha minden alkotást ismerünk, amelyik szóba kerül bennük, de legalább akkora, ha nem nagyobb a szerepük az ismeretlen művek iránti érdeklődés felkeltésében. A recenzens ilyen jellegű személyes hasznaként említhető a *Neoplanta* bekerülése a saját kánonba (és biztosan el fogja olvasni a tanulmánykötetben ajánlott folytatását is, a *Slemil fattyúját*), vagy a *Reb Áncslí és más avasi zsidókról szóló széphistóriák* és Markovits Rodion más műveinek újbóli fölfedezése, olvasása-értelmezése, amiért hálás köszönettel tartozik a szerzőnek. Bence Erika kötet ablakot nyit számunkra a vajdasági irodalom felé is, ami nagy nyereség, mert a könyvterjesztés mai, siralmas állapotában általa ráláthatunk olyan művekre, amelyek nagyon hasonló léthelyzetet mutatnak be, és rokon életérzést sugallnak az erdélyi olvasók számára, ugyanakkor mégis ismeretlenek maradnának e közvetítő, virtuális utazás nélkül. Bátran ülünk hát fel a Posztmonarchia tájait bejáró könyvszerelvényre!

Tapodi Zsuzsa